

BAÁN KRISZTINA:

Európaiság és páneurópaiság

Milyen módon békíthető ki egy nagyobb politikai egység keretében a partikularizmus és az etnikai sokszínűség, miképp küszöbölhető ki a háborúk, s a “fegyveres béke” helyébe hogyan teremthető meg egy pacifizált, a kultúra és a civilizáció azonosságán alapuló Európa? Ez az a gondolat, amely – még ha koronként más-más politikai összefüggésbe ágyazva is – régóta foglalkoztatja a filozófusokat és a politikai gondolkodókat.

Európáról számos (földrajzi, kulturális, politikai, jogi, gazdasági, szociális stb.) összefüggésben és értelemben beszélhetünk. Sőt, azt mondhatjuk, hogy Európa az antikvitásban kulturális és civilizációs közösségként már akkor definiálta önmagát, amikor földrajzi határai még nem stabilizálódtak. Az európai közösség fogódzói az évszázadok során alakultak ki és egészültek ki újabb meg újabb tematikákkal. Az Európa-felfogások mögött azonban mintegy konstans tényezőként, összekötő kapocsként a szellem, a kultúra és a civilizáció Európája húzódott meg. E kulturális közösségen át vezetett az út a gazdasági, majd a politikai közösségi Európa felé.

Az egységes Európa gondolata többek között Dante, Comenius és Saint-Pierre abbé utópikus álmain át vezetett a teljesebb megfogalmazás felé. Ám ha hihetünk Victor Hugónak, az utópiák korán érett igazságok,

amelyek a holnap valóságai lehetnek. Mindenesetre a nemzetállami keretek meghaladásának igénye, egy új, általában föderatívnek leírt állammodell kialakítása több évszázada foglalkoztatja a politikai gondolkodókat. A nemzetállamok születését kísérő dinasztikus és vallásháborúk növelték a béke iránti vágyat, s teoretikus szinten ez a háború és a béke problematikájának elméleti-jogi megfogalmazását eredményezte. Európa az egységből a sokféleség, a nemzetállamok kialakulása felé haladt, amely végül egy új európai rend, egy nehezen megszülető, évszázadokig vajúdo európai “design” kialakulását hozta magával. Háború és béke kérdése mintegy vezérmotívumként kíséri végig az európai politikai gondolkodás történetét. A felvilágosodás korától kezdve az egyetemes béke iránti utópikus vágy kiegészült a szabadság megteremtésére való törekvéssel. A föderalisztikus Európa-elméletek a **xvii.** században születtek, s első szisztematizáltabb formájukat az anarchizmus atyjaként is tisztelt Pierre-Joseph Proudhon munkásságában nyerték el, akinek híres próféciája szerint “a **xx.** század vagy a föderációk korát nyitja meg, vagy az emberiség újabb ezeréves purgatóriuma veszi kezdetét”.²⁰

A **xix.** és a **xx.** század fordulója újabb fontos állomás az Európa-gondolat történetében. Ezt nemcsak a teoretikus Európa-képek sokasodása, hanem egy fontos dokumentum is jelzi: a francia Politikatudományok Szabadegyeteme (École Libre des Sciences Politiques) 1900-ban az akkor már Carlo Cattaneo és Victor Hugo nyomán népszerűvé

²⁰ Proudhon, Pierre-Joseph: *Du principe fédéral et de la nécessité de reconstruire le parti de la révolution*. Paris, 1951, Librairie Marcel Rivière. 355–356.

váló Európai Egyesült Államok témájáról szervezett konferenciát, amelyen a nemzetközi és a francia tudományos élet számos ismert képviselője fejtette ki álláspontját. E konferencián fogalmazódott meg először egy gazdasági, szociális és politikai-intézményi terminusokkal leírt Európa képe, amely számos ponton megelőlegzi Richard Coudenhove-Kalergi itt elemzendő elképzeléseit. Meg kell jegyeznünk, hogy akkoriban az Európa-problematika még korántsem foglalkoztatta a közvéleményt, csak egy szűk szellemi-politikusi elit témája volt. A kongresszus a következőképpen definiálta célkitűzéseit: "A szomszédos népeknek a gőzgépek és a villamos áram elterjedése révén való anyagi közeledése, a demokratikus szellem nemzetközi irányai és a dolgozó osztályok szociális törekvései, akik jólétük gyarapodását a béke megszilárdításával kívánják elérni, valamint Európa politikai köreinek terjeszkedése a gyarmatosítás és más földrészek kizsákmányolása következtében számos kortársunkat arra a kérdésfeltevésre ösztönözték a különböző országokban, hogy vajon a civilizáció, Európa gazdasági és politikai érdekei nem állítják-e azt a feladatot eléjük, hogy orvosolják a kontinens történelmi széttagoltságát, egyetlen szövetségbe tömörítve a különböző európai népeket, amely szövetség – meghagyva mindnyájuk függetlenségét – az európai békével mindegyiküknek megadná az egység előnyét a keleti és nyugati külföldi versenytársaikkal szemben."²¹

²¹ Ferrière, G.: *L'idée de l'Europe en France au seuil du XXe siècle*. Europe entre deux tempéraments politiques: l'idéal d'unité et particularismes régionaux. Marseille, 1993, Presses Universitaires d'Aix-Marseille. 186.

A konferencia egyik központi gondolata az volt, hogy a háborúk kirobbanásának megakadályozása és a béke megőrzése érdekében van szükség az egységes Európára, az úgynevezett Európai Egyesült Államokra. A résztvevők abban is egyetértettek, hogy a béke megőrzéséhez az európai államok gazdasági közeledésen át vezet az út. Nagyobb vitát váltott ki az a kérdés, hogy mely országok kerüljenek be az új Európába, s meddig terjedjenek Európa földrajzi határai. A három vitatott ország közé Anglia, Törökország és Oroszország tartozott. Civilizációs és vallási különbségek miatt kérdőjeleződött meg Törökországnak mint muzulmán országnak az Európához tartozása. Felvetődött Anglia speciális helyzete, mint olyan gyarmattartó országé, amely abban az időben sokkal inkább világ-, mint európai birodalom volt. Oroszországot pedig olyan országnak jellemezték, amelyet gazdasági és politikai érdekei Európához kötnek, geostratégiai tekintetben pedig egyensúlyi szerepet tölthet be Németország és Nagy-Britannia között. A konferencián körvonalazódtak az egységes Európa szervezeteinek és intézményeinek székhelyei is, amelyek között olyan kis országok és városok nevei szerepelnek, mint Svájc, Belgium, Luxemburg, illetve Strasbourg, Hága, amelyek napjainkban is otthont adnak az európai szervezeteknek.

Noha a századfordulón már kezdtek kirajzolódni a maihoz hasonló egységes Európa kontúrjai, mégis a **xx.** század első nagy világháborújának kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy ez a gondolat túllépjen az utópiák határán, realitássá váljon, megszülessenek az egységes Európa első realiztikusabb gondolatai, s a teoretikus szint után megjelenjenek az első világháborút követő rendezési elvek sorában. Ebben volt fontos

szerepe Richard Coudenhove-Kalergi 1923-ban publikált *Páneurópa*²² című munkájának, amelyet az egységes Európa egyik alapdokumentumának szoktak tekinteni. Coudenhove-Kalergi könyve közvetlenül is hatott több Európa-barát politikus és gondolkodó (Claudel, Valéry, Rilke, Ferrero, Ortega y Gasset, Beneš, majd később Churchill) nézeteire, valamint elsősorban a Briand-féle európai rendezési kísérletekre. A mű megírásakor mindössze huszonkilenc éves fiatalember koncepciója akkor már nem távoli, utópikus elképzelés volt, hanem a kulturális és szellemi örökség azonosságán alapuló egységes Európa létrejöttének politikai szükségességét felismerő és hirdető helyzetelemzés, amelynek különleges aktualitást adtak az ezredforduló közeledtével megszorodó geopolitikai kombinációk és Európa-koncepciók.

A világháborút követő általános nosztalgiahullámmal és múlt felé fordulással ellentétben Coudenhove-Kalergi a **xix.** századi európai hegemonia összeomlásának elsődleges okát nem a kontinens gazdasági hanyatlásában, hanem elsősorban politikai rendszerének válságában látta, s annak megváltoztatását sürgette. "Nem a népek öregedtek el, hanem a politikai rendszerük. E rendszer radikális átalakításának lehet és kell a kontinens gyógyulásához vezetnie"²³ – írta könyvében. Elmélete a hatalmi erőegyensúly elvén alapuló föderalizmus-koncepciókhoz sorolható, amennyiben egy szupranacionális politikai közösség formájában megkísérli egységbe hozni az optimális államtípust és a

történeti-kulturális-etnikai sokszínűséget, s ebből próbál egy demokratikus Európa-koncepciót kialakítani. Ez az Európa-elképzelés nemcsak politikai keretet vázol fel, hanem gazdasági, szociális és kulturális tartalommal is bír, s alapja a nemzetek közötti szolidaritás. Nagyfokú realitásérzéke mellett annyiban idealisztikus, amennyiben a nemzetközi kapcsolatok rendezésében az első világháborút lezáró wilsoni elképzelések annak tekinthetők.

A japán-osztrák diplomatacsaládból származó Coudenhove-Kalergi génjeiben hordozta a világpolgár- és európeerszemléletet, amely családi gyökerei folytán sajátos közép-európai problémaérzékenységgel párosult. "Japán származásomnak köszönhetem, hogy sohasem lett belőlem európai sovíniszta" – jegyezte meg önéletrajzában. Coudenhove-Kalergi tehát az első világháború után az európai hegemonia meggyengüléséből adódó új politikai felvetésekből indul ki. Alapproblémája az, hogyan alakul Európa sorsa az első világháborút követően, milyen feltételekkel és hogyan lesz képes békéjét, biztonságát fenntartani és hosszú távon megőrizni a világban.

Három fő dimenzióban vizsgálja Európa fogalmát, elhatárolva egymástól a manapság oly divatosá vált három Európa-kategóriát: a földrajzit, a kulturális és a politikait. Véleménye szerint Európa földrajzi fogalma nem fedi sem kulturális, sem politikai fogalmát. "Kulturális szempontból Ausztrália Európa része, s földrajzilag Nagy-Britannia is, politikailag mégis kívül esnek Európán, s egy interkontinentális birodalom, a brit birodalom részei."²⁴ Az európai kontinens földrajzi

²² A tanulmány elkészítéséhez az alábbi kiadást vettem alapul: Coudenhove-Kalergi, R. N.: *Pan-Europe*. Paris, 1988, PUF.

²³ Uo. 10.

²⁴ Uo. 28.

szempontból különleges helyzetben van, ugyanis keleti határa egybeesik Ázsia nyugati határával, ezért földrajzi értelemben Coudenhove-Kalergi szerint nem tekinthető önálló földrésznek, “csupán az eurázsiai kontinens félszigeté”-nek. “Keleten nincs Európának természetes határa, hanem lassan belevész Ázsiába. Sem hegységek, sem folyók nem választják el az európai félszigetet Ázsiától. Így a földrajztudósok ahhoz, hogy biztosítsák Európa földrajzi létét, kénytelenek voltak elismerni határaként az Urált, jóllehet ez a heglánc nem alkotja határát az európai félszigetnek, hanem az ázsiai kontinens kellős közepén helyezkedik el, de ez az egyetlen heglánc, amely északtól délig kettészeli az eurázsiai síkságot.”²⁵

Kulturális szempontból Coudenhove-Kalergi négy nagy civilizációt különböztet meg: az európai, a kínait, a hindut és az arabot. Ezek közül az európai kultúrkör és civilizáció tágabb kategória, mint Európa szorosan vett földrajzi határai. Európa ugyanis mindig több volt, mint földrajzi egység, széles vonzáskörzetű civilizációnak tekinthető, amelynek történeti fejlődése öt nagyobb szakasszal írható le. Az első szakaszt a hellén világ jelentette. Legnagyobb alakja, Nagy Sándor olyan birodalmat hozott létre, amelynek vonulata túllépett ugyan Európán, de alapját a hellenisztikus kultúra és civilizáció alkotta. A második szakaszt a Római Birodalom időszakára teszi, központja a Mediterráneumra terjedt ki, fénykorát pedig Julius Caesar idején élte. A Nyugat-római Birodalom összeomlása és a barbár hódítás teremtette meg az európai fejlődés harmadik szakaszát, amelynek csúcspontján a Frank Birodalom állt, legjelentősebb személyisége

pedig Nagy Károly volt. A következő periódusban a Karoling-dinasztia bukása után Európát a pápai állam uralta, s határai a római katolikus Európa határáig terjedtek. E kor legnagyobb személyiségének a szerző III. Ince pápát tartja. A korszaknak a reformáció terjedése vetett véget, s a következő, az ötödik szakasz a felvilágosult abszolutizmussal vette kezdetét. Európa ekkor érte el Coudenhove-Kalergi véleménye szerint legnagyobb kiterjedését, amennyiben Nagy Péter birodalma idején az Urál hegység valóban Európa keleti határát jelentette. A korszak kulcsfigurája Napóleon, aki több évszázad óta először volt képes újjáalkotni azt az Európát, amelyet előtte csak Julius Caesarnak, Nagy Károlynak és III. Ince pápának sikerült. “Ha győzött volna Lipszénél, vagy egy bonapartista, vagy egy republikánus rendszer formájában már megalakult volna az Európai Egyesült Államok. Bukása ismét zűrzavarba süllyesztette Európát. Ám az általa újjáélesztett egységes Európa gondolatát már nem lehetett elfojtani”²⁶ – véli Coudenhove-Kalergi. A hatodik szakasz az egységes Európa, az Európai Egyesült Államok kora lesz, amelynek megvalósulását az első világháború utáni rendezés teremtheti meg. Politikai és geopolitikai szempontból a szerző véleménye szerint a **xix.** század végéig Európa uralta a világot, s a Föld nagyhatalmai között hat európai állam szerepelt: Anglia, Oroszország, Németország, Ausztria–Magyarország, Franciaország és Olaszország. Ez a hegemonia a **xx.** század első évtizedéig tartott, amikor is Európa megszűnt – ahogyan Coudenhove-Kalergi fogalmazott – “a világ központja” lenni, s ezzel együtt mélyreható átrendeződési folyamat indult

²⁵ Uo. 27.

²⁶ Uo. 29–30.

meg a nemzetközi erőviszonyok terén. Az európai hegemoniának a **xix.** század végétől kezdődő gyengülését a brit és az orosz birodalom kialakulása, Ázsia népeinek ébredése, valamint az Egyesült Államok gazdasági és politikai megerősödése kísérte. Az átstrukturálódási folyamatok következtében a világ politikailag öt nagy erőterre oszlik: az amerikai, az európai, az oroszra, a britre és a távol-keletre.

Coudenhove-Kalergi az első világháború után kialakult helyzetben éppen Európa politikai fogalmát tartja a legsebezhetőbbnek, a világháborúban ugyanis a politikai értelemben vett Európa szenvedett csorbát. A régi Európa-kép széttöredezett, az erőviszonyok átalakultak, az új erővonalak pedig még nem stabilizálódtak. Amíg az Európán kívüli világban erős integrációs törekvések figyelhetők meg (amelyeket szintetikusnak nevez, s itt elsősorban a brit és az orosz birodalomra, valamint a pánamerikai törekvésekre utal), addig Európán belül döntően a széthúzó "analitikus" tendenciák érvényesültek, mert "a népek szabadságvágya erősebb volt, mint integrációs törekvésük". A kontinens gazdasági hanyatlásának oka is e politikai széttagoaltságban rejlik. Ha ez a folyamat nem állítható meg – véli Coudenhove-Kalergi –, akkor Európa mint politikai egység, ahogy az Osztrák–Magyar Monarchia esetében is történt, amelynek felbomlása szimbolikus jelentőségű számára, az atomizáció, a széthullás felé haladhat.

Ez az erősen a kontinentális Európára fókuszált koncepció abból az 1900. évi konferencián már érintett geopolitikai megfontolásból indul ki, hogy a kontinentális Európa két nagyhatalom, keleten a Szovjetunió, nyugaton pedig Nagy-Britannia közé ékelődik be, s ebben az értelemben

ütközőzóna e két ország között. A német kérdés megoldásának mintájára a szerző a kis, illetve nagy Európa megvalósításának esélyeit fontolgatja, vagyis az egységes Európa létrehozását Angliával, illetve nélküle. A nagy Európa-koncepciónak az a problémája, hogy Európa két etnikailag eltérő blokkból áll: egy viszonylag homogén angol nyelvű világbirodalomból, a brit birodalomból és egy összefüggő, de soknyelvű, multikulturális kontinentális egységből, amelynek neuralgikus pontja a francia–német viszony és a kelet-közép-európai térség. Bár elképzelhetőnek tartja Nagy-Britannia integrálását az európai egységbe, mégis úgy érzi, hogy a két blokk közötti súrlódások és feszültségek nemzetközi szinten csökkentenék a kontinentális Európa politikai cselekvésének lehetőségét. Ezért Angliával kapcsolatosan – ha az nem csatlakozna Európához – semlegességének megnyerésére és jószomszédi kapcsolatok kialakítására törekszik. A kis Európa koncepciója viszont, amely nem foglalná magában Angliát, abból a feltevésből indul ki, hogy a brit birodalom Európán kívüli birodalom, tagállamai több földrészen helyezkednek el, s ilyen értelemben sem politikailag, sem földrajzilag, sem kulturálisan nem tekinthető "klasszikusan" európai országnak.

Egy kissé bonyolultabb a helyzet a korabeli Szovjetunió esetében, mert ahogy Coudenhove-Kalergi fogalmaz, "az egész európai kérdés az orosz problematikában kulminál". Határai túlnyúlnak Európán, s általában csupán Nagy Péter óta tekintik az országot az öreg kontinenshez tartozónak. A forradalommal azonban letért az Európába vezető útról, s ezzel ismét potenciális veszélyt jelenthet Európa számára. Ezért is tartja a szerző létkérdésnek a szovjet fenyegetéssel

szemben a kontinens biztonságának megőrzését és keleti határainak stabil államokkal való védelmét. Nagy előrelátással és realitásérzékkel ismeri fel a német–orosz szövetség létrejöttének veszélyét. Ennek megakadályozását Európa elemi érdekének tartja, amelyet csak egy egységes Európában vél elkerülhetőnek. A Szovjetunió Európába való újbóli integrációjának feltételeként az országnak az európai gazdasági vérkeringésbe való bevonása mellett fegyverzetének nagyarányú csökkentését szabja meg.

Milyen legyen a versailles-i békeszerződésből kinövő új Európa? Mindenesetre az európai rendezésnek a békeszerződés alapján kialakított politikai keretből kiindulva kell megvalósulnia. Ehhez azonban az Egyesült Államok mintájára – amely gazdasági, politikai és államszerveződési tekintetben is modellértékű számára – Európának is meg kell fogalmaznia a saját Monroe-elvét, egy gazdasági, politikai és szolidaritási doktrínát. Csak ezen az alapon jöhet létre új európai szintézis, amelynek megvalósulási formáját – és ebben rejlik koncepciójának újszerűsége – Páneurópának nevezi. "Egyedül Európa újjáalkotása, egy föderalista és demokratikus alapokon nyugvó nagyszabású vállalkozás orvosolhatja Ausztria–Magyarország feldarabolását és Németország megcsónkítását."²⁷ A feladat az európai államok szoros együttműködésén felépülő páneurópai föderáció megvalósítása, amely magában foglalná a kontinens összes, a nemzetek önrendelkezését elismerő, demokratikus országát. E föderatív forma azonban csak akkor maradhat fenn tartósan, ha megfelelő gazdasági kooperáció és hatalmi egyensúly alakul ki az egyes államok között,

ahogy az Egyesült Államokban és Svájcban történt. A hegemónisztikus törekvések ugyanis – amint Poroszország példája Németországban, valamint az orosz vezető szerep a Szovjetunióon belül mutatja – függőségi viszony kialakulásához vezethetnek az egyes államok között. Az így létrejött politikai egység feletti ellenőrző-koordináló szerepet a Népszövetség látná el.

Páneurópa, e föderatív elveken felépülő, kontinentális léptékű politikai közösség az európai kultúrában gyökerező és annak szellemiségén alapuló európai nemzet megteremtésének gondolatát is magában foglalja. Az egységes európai kultúra ugyanis alapul szolgál az egységes európai nemzet létrejöttéhez. Coudenhove-Kalergi a politikai és etnikai határok meg nem felelése következtében az állam és az egyház szétválasztásának mintájára az állam és a nemzet szétválasztását szorgalmazza. A háborús konfliktus elkerülése érdekében egy nemzetek számára készült türelmi rendelet kiadását javasolja, miként az a vallásháborúk idején történt. Ahogy a vallás gyakorlása a magánélet területéhez tartozik, úgy a jövőben a nemzeti hovatartozásnak is a magánszféra kérdései közé kell sorolódnia. "A nemzetnek mint kulturális egységnek és az államnak mint politikai egységnek az elkövetkező szétválasztása legalább olyan jelentős ideológiai tartalommal bír, mint amilyen az állam és az egyház szétválasztása volt. A »Staatsvolk« (nemzetállam) fogalma utóérzés lesz csupán, mint a »Staatskirché«-é (államegyházé) volt, s elmosódik a szabad nemzet szabad államban elvében."²⁸

E nagyszabású terv letéteményeseiként a jövő fiataljait nevezi meg, s megvalósulását az

27

Uo. 88.

28

Uo. 118.

európai fiatalság szolidaritásától és vitalitásától, egy nagyszabású demokratikus és pacifista mozgalom kibontakozásától reméli. Csak a jövő felnőtt nemzedékeire épülő páneurópai mozgalom segítheti elő a politikai, gazdasági és etnikai határokon felülemelkedő új típusú európai közösség kialakulását. E koncepció keretében Európa több lépésben nyeri el megfelelő politikai struktúráját. Az első feladat a páneurópai konferencia összehívása. A második a nemzetek között felmerülő jogvitáknak választott bíróság előtti rendezése és az államhatárok kötelező garantálása. Harmadikként az európai gazdasági egység érdekében létrehozandó vámunió terve szerepel. Arra a tanulmány elején feltett kérdésre, hogy Európa a továbbiakban elkerülheti-e a háborúkat, s megtalálhatja-e sokszínűségéhez azt az új politikai formát, amely képes lesz egységbe foglalni e multikulturális közösséget, a coudenhove-i válasz a következő: "A páneurópai törekvések megkoronázása az Amerikai Egyesült Államok mintájára felépülő Európai Egyesült Államok lesz. Európa egységes entitásként jelenne meg más kontinensekkel és más világhatalmakkal szemben, s a föderáción belül minden egyes állam maximális szabadsággal rendelkezne."²⁹ Páneurópa jelképe a napkereszt lenne, "vörös színű kereszt aranyló sárga napban, amely az emberiség és az ész szimbóluma".³⁰

Nyilvánvaló, hogy Coudenhove-Kalergi Páneurópa-koncepciója óta a világ sokat változott, s az első világháború utáni geopolitikai helyzet sem azonos a maival. Az általa megfogalmazott kérdések egy része azonban még ma is aktuális, pontosabban a kelet-közép-európai rendszerváltás és a

Szovjetunió felbomlása után napjainkban ismét időszerű. Formálódó új európai és világrend kialakulásának vagyunk tanúi, amelyben – Coudenhove-Kalergi terminológiáját alkalmazva – ismét Európa politikai fogalmának meghatározása a tét. S. P. Huntington egy nagyobb vitát keltő tanulmányában³¹ egyfelől arra hívta fel a figyelmet, hogy korunkban a világ politikai és gazdasági centrumai nem esnek egybe.

²⁹ Uo. 123.

³⁰ Uo. 133.

³¹ Huntington, S.: *Civilizációk összeütközése*. Korunk, 1996. január, 78–100.